

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2018

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 11.

PHEJI YA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlaya swileriso HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
6. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
8. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:
XIYENGE XA A: Timinete ta 50
XIYENGE XA B: Timinete ta 30
XIYENGE XA C: Timinete ta 40
10. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A

**PFHUMBA RO PFALA MAGONDZO HI MAPHORISA YA LE
MAGONDZWENI RA PFUNA**

1	'Siku leri a ndzi nge ri rivali evuton'wini bya mina,' ku vula Joni Baloyi, loko a rungulela maxaka ya yena hi siku leri a tshunxiweke hi rona exibedhlele. U tlhele a hlambanya hi ku tsundzuka vakhale loko va te: 'Nhompfu a xi nuheti.' Loko Joni na munghana wa yena Ponani a va swi tivile ingi va lo tipfalela etindlwini ta vona leti a ti tiyisisa ku enta ka swikhwama swa vona. Loko a swi tsundzuka kahle, a ku lo sala n'hweti na makumembirhintlhanu wa masiku leswaku ku dyiwa Khisimusi loko va humelela hi mangava ya mahlomulambilu.	5
2	Movha lowu a va famba hi wona a wu hlamusela swiyimo swa vona handle ka ku vutisa. Va sukile eSoweto hi Ravuntlhanu namadyambu kwalomu ka awara ya nhungu va kuva endzela vanghana va vona eTembisa ku ya hungasa hi 'mihloti ya <i>Queen</i> '. Leswi se a ku ri mpimavayeni, va twananile ku teka gondzo ro tsemakanya tanihileswi na mimovha a yo vonaka lahaya na lahaya. Gondzo leri a ri rhurile swinene ku fana na le masirheni. Loko Ponani a ha chayerisa xisweswo va ri karhi va tidyela mabulu yo tsokombela, hiloko va ya ku khigi, hi madiromu lawa a ya veketeriwile ya pfala gondzo.	10 15
3	Loko va ha hlamala leswaku a ku humelela yini, ku humelerile mune wa vavanuna lava a va hlomile hi swibalesa. Hambileswi na vona a va ri na swona a va nga ta ringeta ku swi humesa hikuva vavanuna lava a va va rhangerile. Va va hudurile va humela ehandle. Vanharhu va vona va sungula ku va balesela. Nkateko wu vuye wu wela Ponani loyi a nga lo na baleseriwa kan'we, a rheta a ya wela endzeni ka mugerho lowu a wu ri kwala tlhelo va nga ha n'wi voni. 'Ndzi sale ndzi kombiwa xa ncila wa bulubulu. Endzhaku kaloko ndzi werile ehansi, va sungurile ku ndzi mbeyetela na ku ndzi rahetela hi mabutsu ya vona lawaya ya le mayini. Ndzi tlurile na tinhlavhu tinharhu ekhwirini, ku ku mphu, ematihlweni.'	20 25
4	'Leswi landzeleke a ndza ha swi tivi. Ndzi lo twa loko movha wu ri karhi wu dya magaloni ndzi nga tivi laha a wu tsutsumela kona.' Ku hlamusela Joni a ri karhi a tengatengisa mihloti. U vurile leswaku lexi a nga xi lemuka hileswaku a a ri endzeni ka <i>boot</i> na ku twa ku vava ka timbanga leti a ti huma ngati hikwalaho ko baleseriwa. Laha Baloyi u lo vhela a tisungulela xikhongelo xo tihlanganisa na Mumbi hikuva a a swi tiva leswaku ku pfuriwa ka <i>boot</i> leyi a ku ta va makumu ya yena. U sungurile ku vona ntiyiso wa risimu ra <i>Jimmy Reeves</i> leri a a tshamela ku ri twa ri chayiwa hi masiku ya Sonto laha a tsakisiwa hi marito lama nge: ' <i>This World is not my home, I'm just passing-by.</i> '	30 35

- 5 Loko a ha khongerisa xisweswo o twa movha wu ku ntswirrr, tibiriki. Ku sungula ku twala marito ekule. 'Ndzi kombela layisense u tlhela u ndzi pfulela na *boot*.'
'*Boot* yi tshovekile, a yi pfuleki muchaviseki.'
'Movha wa manyunyu wo fana na lowu *boot* yi nga pfuleki, swi nge endleki. 40
Pfula *boot* nandzuwe!' A n'wi karihela. 'Ndzi ri a yi pfuleki muchaviseki.'
'Kasi u nga vileli nandzuwe, leyi hi ta yi pfula!' A vula hi ku huwelela vatirhikulobye. 'Ku humelela yini laha he Zitha?' Ku vutisa Makhubele, un'wana wa maphorisa. 'Nkulukumba loyi u ri *boot* ya movha lowu a yi pfuli hikuva yi onhakile.' Zitha a hlamusela. 'Ha, loko ku ri sweswo ntsena, i mati matsongo.' Makhubele a vula hi ku xiyisisa *boot* ya movha ku kamba laha a nga yi pfulaka hi kona. 45
- 6 Loko a ha kambisisa hi ndlela yoleyo, Joni u sungurile ku tshukunyuka na ku rahetela *boot*. *Boot* yi sungula ku hanya. Ku va na ku gomuriwa ka makhumbi ya *boot* onge i mbuti ya xidzwele leyi bohiweke yi lavaka ku titshunxa. Leswi swi nyikile maphorisa matimba na nyanyuko wo lava ku vona lexi lwaka na *boot* ya movha lowu. Va sungurile hi ku teka mazankosi va boha muchayeri na vanghana va yena. Loko va hetile va tlakusa xinhongana xo pfula *boot* hi le hansinyana ka xitulu xa muchayeri yi ku pfulekiyani! Leswi va hlanganeke na swona ndza tshemba swi va siye va ahlamise milomo. 50
55
- 7 'Kwalaho ndzi namba ndzi khensa ku pfuniwa eka maphorisa. Ndzi hlamarile matimba yo kota ku vulavula hikuva mahumelo ya ngati a ya fanele ya koxile vutomi bya mina. Hi xihatla ku vitaniwile ambulense yi ndzi tsutsumisela exibedhlele laha ndzi tshameke n'hweti hinkwayo kasi loko ku ri swigevenga swona swi vitaneriwile maphorisa kutani ma swi teka ma ya swi pfaleda ekhotsweni.' Loko ku ri Ponani yena u vile na nkateko wa ku kumiwa hi vahundzivandlela lava nga n'wi tsutsumisela xikan'we exibedhlele naswona a a lo vaviseka evokweni ntsena. Swigevenga leswi swi vuyile swi gweviwa. Xin'we xi gweviwile malembe ya khumentlhanu kasi leswinharhu swi gweviwile ku tshama ejele vutomi bya swona hinkwabyo. 60
65

[Xitshuriwa i xa vutitumbuluxeri]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.roadblockimages.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Boxa vito ra xifundzankulu na ndhawu laha Ponani na Joni a va tshama kona. (2)
- 1.2 Tsavula rito leri kombisaka leswaku Joni na Ponani a va nga swi langutelangi ku kuma gondzo ri pfariwile hi madiromu. (1)
- 1.3 Hlawula nhlamulo YIN'WE eka tinhlamulo leti landzelaka leyi humeselaka erivaleni nhlamuselo ya marito lama nga laha hansi.
- Ku va na xikhwama xo enta swi vula ku ...
- A va na xikhwama lexi boxekeke.
 B va na mali yo tala swinene.
 C eneriseka hi leswi u nga na swona.
 D va na buruku leri nga na swikhwama leswikulu. (1)
- 1.4 Hi yihi mhaka leyi susumeteke Ponani na Joni leswaku va endzela vanghana va vona? (1)
- 1.5 Xana Joni a a baleseriwile kangani? (1)

- 1.6 Hlamusela ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra XITSHURIWA XA A. (2)
- 1.7 Boxa vito ra n'hweti leyi a yi sele loko mhangu leyi yi humelela. Tihela u nyika na ntsengo wa masiku lawa n'hweti leyi yi nga na wona. (2)
- 1.8 Hi swihi leswi majaha lawa eka mafambelo ya wona a ya fanele ya swi endlile ku papalata khombo leri va humeleleke? (2)
- 1.9 Xivuriso lexi nge: 'Nhompfu a xi nuheti', a wu ta xi tirhisa loko ku humelerile yini? (2)
- 1.10 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.11 Ku va muchayeri wa movha a vula leswaku *boot* yi onhakile swi ku tisela miehleketo muni? (1)
- 1.12 Hlamusela xivangelo lexi nga vaka xi endlile leswaku xigevenga lexin'wana xi gweviwa malembe matsongo ku hambana na leswin'wana. (2)
- 1.13 Loko a ku ri wena u ri eka xiyimo lexi majaha lawa ya poneke eka xona, hi rihi goza leri a wu ta ri teka? (1)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.14 Xana u vona swi ri kahle ku va maphorisa ya nghenelela eka pfhumba ra misecho ya le magondzweni? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.15 U nga vula yini ehenhla ka ntirho lowu endliwaka hi swimunhuhatwa leswi nga eka XITSHURIWA XA B? (2)
- 1.16 Ximunhuhatwa lexi nga exikarhi ka maphorisa xi nga va xi titwa njhani mayelana na ku yimisiwa ka xona hi maphorisa? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.17 Kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xa B. (2)
- 1.18 Hi kwihi ku hambana kun'we loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na XITSHURIWA XA B? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'Nkoka wa minkarhi yo wisa eka vanhu' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo lowu kombisaka hilaha tiholideyi ti pfunaka hakona.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Komisa hungu leri hi marito lama nga hundziki 90 u kombisa **hilaha minkarhi yo wisa yi pfunaka hakona eka vanhu.**
2. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
3. U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
4. A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

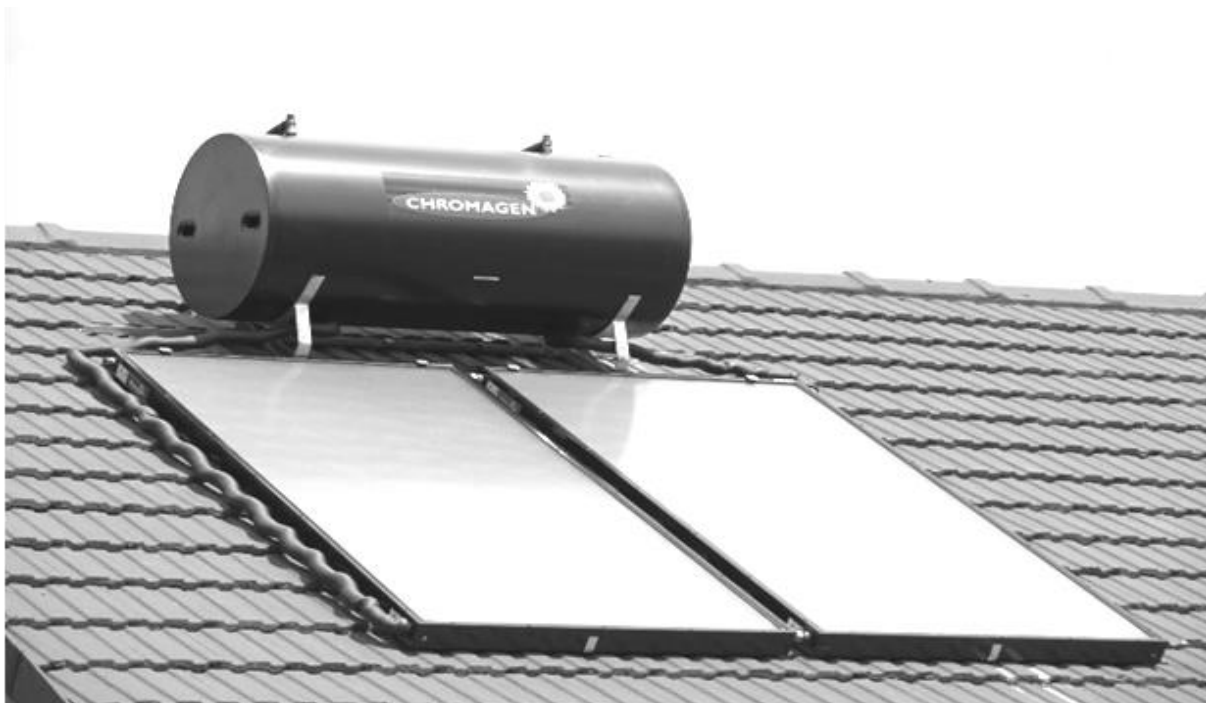
XITSHURIWA XA C**NKOKA WA MINKARHI YO WISA EKA VANHU**

Evuton'wini vanhu va tirha hi ku tikarhata ku kota ku hlayisa mindyangu ya vona hikuva handle ka swona va nga xaniseka. Loko lembe ri sungula ku va na misingiriko yo hambanahambana laha vana va yaka eswikolweni loko vatswari va ya emintirhweni ku ya handzela mindyangu ya vona. Leswi hinkwaswo i matshalatshala ya ku lwa na vusiwana. Miri wa munhu na wona wa karhala kutani swa laveka leswaku wu wisisiwa. Lembe ri na minkarhi yo wisa yo tala swinene, xikombiso: ku na nkarhi wa Paseka, Khisimusi, Novinjara, tilivhi ta vanhu emintirhweni ya vona na ku pfala ka xikolo eka vadyondzi na vadyondzisi. Minkarhi yo wisa ya pfuna ku wisisa miri na ku phyuphyisa miehleketo endzhaku ko tirha nkarhi wo leha. Endzhaku ka ku wisa vanhu va kuma matimba na mianakanyo yintshwa yo kota ku yisa ntirho emahlweni. Nkarhi wo tihlanganisa na vanghana na maxaka na ku hungasa hi ku endzela tindhawu to hambanahambana wu kumeka hi minkarhi leyi. Leswi swi endla leswaku tindhawu ta vuhungaselo ti endla mali yo tala hikuva vaendzi va kumeka va tele. Mali leyi tirhisiwaka hi minkarhi leyi yi tele ngopfu kutani leswi swi tlakusa ikhonomi ya tiko. Vatswari na vona va kuma nkarhi wo ringanela wo tihlanganisa na vana va vona. Va kota ku tshama na mindyangu ya vona va nga kavanyetiwi hi nchumu. Hi mukhuva lowu va kota ku tiva swiphiso leswi vana va vona va nga na swona na leswi va nga swi endlaka ku va pfuna. Swi tele leswi onhakaka emakaya va nga kotiki ku swi lulamisa hi ku va va ri emintirhweni kambe hi minkarhi leyi va kota ku lulamisa hinkwaswo. Loko minkarhi yo wisa a yi nga ri kona swilo swo tala a swi ta onhaka. Xikombiso: Vtirhi a va ta hatla va tshika mintirho nkarhi wu nga si fika hikokwalaho ka ku karhala ka miri na miehleketo. Xiyimo xa vukhamba a xi ta tlakuka hikuva lava tshikaka mintirho a va ta tinghenisa eka timhaka ta vukhamba leswaku va kota ku hlayisa mindyangu ya vona.

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.wikinut.com]

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

Hlaya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**CHROMAGEN SOLAR GUISER**

[Xi huma eka webusayiti ya www.4seasonssolar.blorystop.com]

Gizara exikarhi ka tigizara. Wa swi lava ku hlayisa mali? Wo milenge yimbirhi u ya eka Eskom u ya titlakulela gizara ya **Chromagen** u hambana na ku halatela mali eka nxavo wa gezi. A ku na gizara yo antswa ku tlula yona emisaveni hinkwayo. Wa ha yimele yini hikuva **mhunti yi biwa ya ha ri na mahika** naswona **loko u ehleketa mhelembe, khandziya henhla**?

[Tsundzuka leswaku i vutihlamuleri bya wena ku xiya loko gizara yi nga ri na xihoxo ku nga si hundza nkombo wa masiku.]

- 3.1 Hikokwalaho ka yini munavetisi a tirhisile fonto leyikulu eka nhlokomhaka ya xinavetiso lexi? (1)
- 3.2 Tshaha xivulwa lexi munavetisi a xi tirhiseke ku onga vanhu leswaku va xava gizara leyi. (1)
- 3.3 Xivuriso lexi munavetisi a xi tirhiseke lexi nge: '**loko u ehleketa mhelembe, khandziya henhla**', xi na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)
- 3.4 Hi wihhi nthathelo lowu humeseriwaka hi ntila lowu nge: 'A ku na gizara yo antswa ku tlula yona emisaveni hinkwayo'? (2)

- 3.5 Xifaniso lexi nga eka xinavetiso lexi xi nga va xi tekiwile eka mpfhuka wihhi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 3.6 Hi xihhi xikongomelo xo tsala marito lama nga emakumu ka xinavetiso hi fonto leyitsongo? (2)

[10]**XIVUTISO XA 4**

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.stockcartoon.com]

- 4.1 Swimunhuhatwa leswi swi nga va swi ri kwihi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.2 Boxa hungunkulu leri humelerisiwaka hi khathuni leyi. (2)
- 4.3 Ximunhuhatwa xa B xi ri: 'Ko va nyuku wa mbyana.' Hlamusela leswi xi vulaka swona. (2)
- 4.4 Kombisa ku yelana loku nga kona eka matshamelo ya ximunhuhatwa xa A na marito ya xona lama nge: 'Nkulukumba Sithole u hi khomile kahle.' (2)
- 4.5 Marito ya ximunhuhatwa xa B lama nge, 'mi nga va ngati ya yena', ya ku tisela miehleketo yihi ku ya hi khathuni leyi? (2)

[10]

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: PROSI**MAFENYA I MURHI**

Nkulukumba Xibatsheke a ku ri munhu loyi a a **tiveka** swinene etikweni ra ka Xipikiri. Ndhuma ya yena a a tiakerile yona hikokwalaho ko rhandza ku hlekisa vanhu hi timhaka ta misavu. Misavu ya yena a yi endla leswaku vanhu va tshama va n'wi pomerile hinkwako laha a kumekaka a ri kona va ri karhi va **bola timbambu**. A a nga swi rhandzi leswaku vanhu va **kala** va nuhwa manghumbhu hi ku tsandzeka ku pfula milomo. **A a rhandza ku vula leswaku loko munhu wo kala u n'wi tsona nwayitelo swi tlula ka kume ku n'wi tsona swakudya**. Leswi swi endlile leswaku hambu ku ri vana lavatsongo, vabvana, vakhalabya na vakhegula va rhandza ku tikuma va ri na **yena**. Loko munhu a ri laha a nga kona a a swi nga ta endleka leswaku a tlhelela ekaya a ha khunguvanyekile. Lexi a xi tsakisa hi misavu ya Xibatsheke hileswi a a nga swi rhandzi ku endla misavu hi ku poyila munhu un'wana naswona misavu ya yena a a yi nga ri yona leyo voyamela tlhelo rin'we ntsena. A a rhandza ku endla misavu hi swilo swa ntumbuluko. A a ta mi sungulela mhaka kumbe xitori hi ndlela yo saseka lero mi sala mi lo **gabaa**, mi navela leswaku xitori xa kona xi nga heli. A a ta vulavula leswi nga humelela **khale ka makwangala** hi ndlela leyi a mi ta kala mi ehleketa leswaku a a ri kona. Hakunene Xibatsheke a a ri na nyiko loko swi ta eka mafenya.

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

5.1 Eka tinhlamuselo leti landzelaka, hlawula nhlamuselo leyi nga yona ya marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Misavu ya yena a yi endla leswaku vanhu va tshama va n'wi pomerile hinkwako laha a kumekaka a ri kona va ri karhi va **bola timbambu**.

- A Ku hlekelela swinene.
- B Ku vabya timbambu.
- C Ku twa ku vava etimbambyini hikokwalaho ka vuvabyi bya rifuva.
- D Ku tshamela ku n'wayitela. (1)

5.2 Tsavula rito rin'we eka ndzimana leyi nga laha henhla leri vulaka vavasati lava nga eka xiyimo xa kahle xo kuma vana. (1)

5.3 Siva riengeteri leri nga eka xivulwa lexi landzelaka hi rin'wana ro va na nhlamuselo yo fana na rona.

Nkulukumba Xibatsheke a ku ri munhu loyi a a tiveka swinene etikweni ra ka Xipikiri. (1)

5.4 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka tlhelo ra nandzulo.

A a rhandza ku endla misavu hi swilo swa ntumbuluko. (1)

- 5.5 Xiya xivulwa lexi landzelaka kutani u endla xivulwa xa wena n'wini lexi nga na nhlamuselo yo hambana na leyi nga exivulweni.
'A a nga swi rhandzi leswaku vanhu va **kala** va nuhwa manghumbhu hi ku tsandzeka ku pfula milomo.' (1)
- 5.6 Tlhela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi kambe riendli leri tikisiweke ri va eka rhavi ra xitwisiwo.
'Nkulukumba Xibatsheke a ku ri munhu loyi a a **tiveka** swinene etikweni ra ka Xipikiri.' (1)
- 5.7 Eka xivulwa lexi nga laha hansi, **yena** i risivinene ra munhu wa vunharhu. Tlhela u tsala xivulwa lexi kambe xi va na risivinene ra munhu wa vumbirhi.
'Leswi swi endlile leswaku hambu ku ri vana lavatsongo, vabvana, vakhalabya na vakhegula va rhandza ku tikuma va ri na **yena**.' (1)
- 5.8 Vumba xivulwa xa wena n'wini lexi hikahatiweke hi mfanelo u tirhisa riencisi leri nga eka xivulwa lexi nga laha hansi kambe ri va emakumu ka xivulwa.
'A a ta mi sungulela mhaka kumbe xitori hi ndlela yo saseka lero mi sala mi lo **gabaa**, mi navela leswaku xitori xa kona xi nga heli.' (1)
- 5.9 Lulamisa swihoxo swa mapeletelo eka xivulwa lexi landzelaka:
'A a rhandza ku vula leswaku loko munhu wo kala u n'wi tsona nwayitelo swi tlula ka kume ku n'wi tsona swakudya.' (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70